

УДК 347.2 ; 342.7
DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-4-6>

Роговенко О. В.,
*доктор юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ТА УРЕГУЛЮВАННЯ СПІРНИХ ПИТАНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

ENSURING THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO LAND OWNERSHIP AND SETTLEMENT OF DISPUTED ISSUES IN THE FIELD OF LAND AND PROPERTY RELATIONS: HISTORICAL ASPECT

В статті проведено дослідження розвитку конституціоналізму на різних етапах його історичного становлення, поглиблення та розширення, яке мало місце на землях України з точки зору захисту прав власності особи на землю та формування судової правозастосовчої практики. Історія свідчить, що конституційні закони, як і сама конституція, незалежно від часу їх прийняття, носять узагальнюючий характер, оскільки їх правозастосування в подальшому розвивається за рахунок поточного законодавства. Етапи такого розвитку в різні періоди державності, які мали місце на землях України, широко представлені в даній роботі з приділенням особливих акцентів питанням захисту прав людини у сфері земельно-майнових відносин. Безумовно, земля, являючи собою суспільну цінність, формує собою природне право особи на землю, оскільки вона обробляє, зберігає, охороняє її та живе на ній. Саме ці природні особливості в різні періоди запровадження радянської примусової колективізації на землю, худобу, засоби виробництва та повальної продрозкладки на українських землях породжували бунти та повстання українських селян, які більшовицька влада москви, на кшталт російському царизму, жорстко придушувала.

В роботі досліджено судову практику радянського періоду, яка формувалася виключно постановами Верховного Суду СРСР та УРСР, захищаючи державну та колгоспно-кооперативну власність, в тому числі і в питаннях виключного землекористування. В Конституціях 1924, 1929, 1937 років держава прямо закріплювала заборону приватної власності на землю і засоби виробництва. В Конституції 1978 року ці питання носили завуальований характер, але всі питання правозастосування, які регулювалися підзаконними актами, фактично дублювали конституційно-правові наративи, формуючи таким чином державну систему заборон щодо прав власності на землю з неможливістю судового захисту такого права, яке носить виключно природний характер.

В роботі підкреслюється, що лише сьогодні держава і право у своїй нерозривності заклали конституційні основи переходу природного права людей на землю в площину сучасної економічної реальності, яка ґрунтується на ринкових правилах, де право приватної власності, в тому числі і на землю, є непорушним.

Ключові слова: Конституція, земля, земельні правовідносини, правозастосовча практика, земельно-майнові спори, природне право на землю, судова практика, цивільний процес, суди загальної юрисдикції.

The article examines the development of constitutionalism at various stages of its historical formation, deepening and expansion, which took place on the lands of Ukraine from the point of view of the protection of individual property rights to land and the formation of judicial law enforcement practice. History shows that constitutional laws, as well as the constitution itself, regardless of the time of their adoption, have a generalizing character, since their law enforcement develops in the future at the expense of current legislation. The stages of such development in different periods of statehood, which took place on the lands of Ukraine, are widely presented in this work with special emphasis on the issue of human rights protection in the field of land and property relations. Undoubtedly, the land, being a social value, constitutes a person's natural right to the land, since he cultivates, preserves, protects it and lives on it. It was these natural features during the various periods of the introduction of Soviet forced collectivization of land, livestock, means of production and general distribution of goods on Ukrainian lands that gave rise to riots and uprisings of Ukrainian peasants, which the Bolshevik government in Moscow, like the Russian tsarism, brutally suppressed.

The work examines the judicial practice of the Soviet period, which was formed exclusively by the decisions of the Supreme Court of the USSR and Ukrainian SSR, protecting state and collective farm-cooperative property, including in matters of exclusive land use. In the Constitutions of 1924, 1929, and 1937, the state directly established the prohibition

of private ownership of land and means of production. In the Constitution of 1978, these issues were veiled in nature, but all law enforcement issues, which were regulated by by-laws, actually duplicated the constitutional and legal narratives, thus forming a state system of prohibitions regarding land ownership rights with the impossibility of judicial protection of such a right, which is exclusively natural in nature.

The work emphasizes that only today the state and the law, in their inseparability, laid the constitutional foundations for the transition of the natural right of people to land in the plane of modern economic reality, which is based on market rules, where the right to private property, including land, is inviolable.

Key words: *Constitution, land, land legal relations, law enforcement practice, land and property disputes, natural right to land, judicial practice, civil process, courts of general jurisdiction.*

Постановка проблеми. Конституціоналізм, який був започаткований на українських землях Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, гетьманами Іваном Мазепою та Пилипом Орликом, діячами УНР, ЗУНР ґрунтувався на основі демократичних начал в питаннях управління державою, відношенням до земель з точки зору захисту прав власності, що для українців завжди було актуальним питанням, як і сьогодні продовжує «свою ходу» в Україні. Сьогодні наша держава стала непереборною силою в Європі у сфері безпосередньої боротьби з російським фашизмом, який зароджувався і відточувався сталінськими репресіями, узаконювався відповідними конституційними підходами, в основі яких була диктатура більшовицької, а в подальшому – і комуністичної догматики, яка зводилась до боротьби із приватною власністю як в питаннях землі, так і засобів виробництва, що позбавляло людину її природного права на землю. При цьому, цілий ряд Конституцій 1924, 1929, 1937, 1978 років текстово «прикрашалися» правами і свободами людини, які насправді мали виключно декларативний характер, оскільки не були забезпечені реальним механізмом їх захисту жодним державним інститутом, про що засвідчує і судова практика, яку спрямовували Пленуми Верховних судів СРСР та УРСР. Вся правоохоронна та судова система в особі судів загальної юрисдикції, забезпечували лише захист політичної та соціалістичної системи господарювання, ядром якої з одного боку була комуністична партія, а з економічного – держава і колгоспно-кооперативна власність. Фактично, люди радянської та пострадянської епохи по суті були позбавлені права власності на землю і лише з ліквідацією колгоспів, в 90-х роках ХХ століття за рахунок паювання їх земель, люди набули права власності на свої земельні ділянки, яке у безумовному порядку може бути

предметом судового захисту в судах загальної юрисдикції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці становленню конституціоналізму в Україні було приділено значної уваги у своїх наукових працях: Белєвцовою О. С., Васечко Л. О., Рябовол Л. Т., Лашко Є. Є., Француз А. Й., Шевченко А. Є., Григорчук М. В., Крусян А. Р., Стецюк Н. В.. Разом з тим, проблема впливу конституційних процесів на земельно-майнові відносини в цілому і право власності на землю зокрема, не знайшла широкого наукового інтересу у вітчизняній юридичній науці.

Метою статті є оцінка впливу конституціоналізму на земельно-майнові відносини та право власності на землю в різні історичні періоди становлення державності на землях сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Співвідношення держави і права у сфері забезпечення та захисту права власності особи на землю та урегулювання земельно-майнових відносин, які набули спірного характеру, на сьогодні так і залишається тим суспільним феноменом, який регулюється Конституцією України та тим поточним законодавством, яке прийнято законодавцем в розвиток конституційних прав людини і громадянина.

Ще на початку зародження державності, питанням землі в межах племінно-родового устрою приділялося значної уваги, оскільки вже тоді прийшло усвідомлення того, що земля є природною цінністю, яку потрібно не лише обробляти, а і оберігати та захищати. При наявності ж спору за землю дані питання безумовно потребували свого урегулювання, яке відбувалось на основі певних звичаїв, які формувалися століттями і передавалися із покоління в покоління в усній формі за рахунок певних слів, жестів чи промов старійшин. Все це аку-

мулювалося в певні постійно діючі правила, які формувалися на основі життєвого досвіду як окремих людей, так і суспільства в цілому. Не дивлячись на здавалося б примітивність такого «права», воно глибоко ввійшло у свідомість та побут наших пращурів. В той же час, розвиваючись суспільство вже потребувало не постійної інтерпретації певних звичаїв, а чітких, стабільних, зрозумілих і доступних всім правил, що об'єктивно привело суспільство до створення перших писаних законів, одним із яких була «Руська Правда». Саме в цьому законі вперше було кодифіковано існуючі звичаї, які об'єднано в єдиний письмовий документ. Правозастосування ж норм останньої в правосудді, яке чинили князі (в тому числі і в питаннях земельних правовідносин), було закріплено у формулі: «Як судив Ярослав, так вирішили судити і його сини» (ч. 2 Руської Правди. Розширена редакція (за Троїцьким списком) [1, с. 27]. Безумовно, кодифікація звичаєвого права княжої доби носила переважно кримінально-захисний характер, оскільки передбачала відповідальність за крадіжки, насильства, вбивства, боргові зобов'язання тощо. І хоча це була перша кодифікована збірка законів Київської Русі, але саме вона започаткувала по суті, наявність інституту права на території Київської держави. Навіть після розпаду Київської Русі норми «Руської Правди» ще довго продовжували застосовуватись і доповнюватись [2, с. 71]. Таким чином, можна сказати, що це по суті була перша «конституція звичаєвого права», яка ввібрала в себе всі передові праворегулятивні устої тогочасного суспільства, які в подальшому вплинули на правотворчий процес як західних, так і південних слов'ян.

Друга «конституція звичаєвого права» мала назву «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького», яку склав і прийняв гетьман Війська Запорізького Пилип Орлик 5 квітня 1710 року в м. Бендери. По суті, це був перший писаний кодифікований збір законів, які закріплювали на законодавчому рівні звичаї Запорізької Січі (запорізькі козаки не мали своїх писаних законів. Їх уклад життя регулювався тими звичаями, які мали місце в Запорізькій Січі). Не дивлячись на це, в тексті Конституції Пилипа Орлика було закріплено головні принципи побудови державності на території Украї-

ни. Зокрема, визнавалося природним правом українців на власну державу, де православ'я є панівною релігією з потребою відновлення церковної автокефалії, з необхідністю захисту своєї землі, яка чітко визначалася у своїх кордонах.

В Конституції вперше було проведено розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, що було в дусі європейської юридичної доктрини. І хоча в Конституції і не було обумовлено щодо прав на землеволодіння окремою особою, але це не означало того, що козаки і козацька старшина не мали ніякого відношення до обробітку землі, її охорони і захисту від незаконного привласнення вітчизняних земель» (розділ II абзац 2 Конституції Пилипа Орлика) [3, с. 184].

У ході розвитку російсько-українських відносин дедалі виразніше проявлялися наміри царських властей позбавити Україну самобутньої суспільної і громадянсько-політичної організації, на яких ґрунтувалася козацько-демократична система управління. Уже станом на 1757 рік українське селянство було остаточно закріпачено, а відтак кріпаки склали 5,5 млн. осіб [4, с. 225]. Така ситуація для волелюбних і працьовитих українців була абсолютно неприйнятною, що викликало постійні селянські бунти та повстання, які жорстко придушувалися російським царизмом. Лише 19 лютого 1861 року було видано Царський маніфест, за яким кріпосне право було скасоване. «Кріпаки отримують повні права вільних від кріпосної залежності сільських обивателів»...вони можуть набувати у власність польові землі і інші угіддя, відведені їм в постійне користування [5, т. 6, с. 491-492]. По суті, це була третя, але земельно-цільова конституція, якою було ліквідовано кріпосництво з наданням можливостей селянам отримувати земельні ділянки з можливістю захисту земельно-майнових спорів в судовій системі. Так, підкоморні суди (які є прототипом нинішніх судів загальної юрисдикції) вирішували земельно-майнові спори між суміжними співвласниками.

20 листопада 1864 року в російській імперії було проведено судово-правову реформу, яка зачепила і землі Східної України. Одним із завдань такої реформи було створення цивільного процесуального законодавства, яке отри-

мало своє закріплення в Статуті цивільного судочинства. Саме за правилами даного Статуту в системі окремих судів і розглядалися земельно-майнові спори. Така ситуація розширила сферу застосування як цивільного процесу, так і земельного права, яке в подальшому отримало свій розвиток в аграрній реформі П. Столипіна.

На заході України землі Галичини, Буковини, Закарпаття в період XIX –початку XX століття, перебували у складі Австро-Угорської імперії, на території якої 12 грудня 1867 року було прийнято цілу низку конституційних законів.

Так, зокрема 12 грудня 1867 року було прийнято «Конституційний закон про права громадян для королівств і областей, що представлені в рейхсраті», за яким всі громадяни були рівними перед законом. Власність вважалася недоторканою [6, с. 267-268]. Всі спірні питання цивільно-правового чи земельно-правового характеру розглядаються незалежними судами (Конституційний закон про судову владу від 21 грудня 1867 року [7, с. 277-278]. Таким чином, суспільні відносини в другій половині XIX та початку XX століття як на західній, так і східній частинах України, отримали свій розвиток як у сфері цивільних, так і земельних правовідносин з можливістю розгляду земельних спорів у щойно сформованій судовій системі обох імперій.

29 квітня 1918 року було прийнято Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР), за якою територія УНР визнавалася неподільною. Вся влада в УНР походить від народу (стаття 22 Конституції). В цей же день на основі Конституції УНР було прийнято Грамоту до всього українського народу, відповідно до якої «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними ділянками малозабезпечених хліборобів [8].

Таким чином, початок XX століття ознаменувався розпадом російської імперії, а 16 жовтня 1918 року почала розпадатися і Австро-угорська монархія. 9 листопада 1918 року на засіданні Української Національної Ради було визнано офіційно назву новоутвореної держави: Західноукраїнська Народна Республіка, до складу якої увійшли землі Східної Галичини,

Північної Буковини та Закарпаття. Основною проблемою в соціально-політичній та економічній сферах стало питання землі, скільки в Галичині 80 відсотків усіх селянських господарств відносились до малоземельних і безземельних.

14 квітня 1919 року в ЗУНР було прийнято закон «Про земельну реформу» за яким вся земля поміщиків передавалася у «земельний фонд» з якого і повинен відбуватися розподіл землі інвалідам війни 1918–1919 років, їхнім сім'ям, вдовам, сиротам та безземельним і малоземельним селянам [9, с. 304-305]. В той же час, такий процес було перервано більшовицькою навалою і встановленням на більшій частині України більшовицької влади та окупацією західних регіонів України Польщею, Румунією та Чехословаччиною. У березні 1919 року на території Східної України було проголошено першу радянську Конституцію України Це був скоріше політичний, аніж правовий документ. Його декларативність та проголошення диктатури пролетаріату закріпило класову форму державної організації. Це дало можливість більшовикам 28 грудня 1920 року укласти між УСРР і РСФСР так званий союзний робітничо-селянський договір, а 30 грудня 1922 року X всеросійський з'їзд Рад прийняв декларацію про створення СРСР та прийняв союзний договір. Це дало можливість російським більшовикам звужити права України з подальшою їх централізацією в СРСР.

В грудні 1929 року було створено народний комісаріат земельних справ СРСР. Таким чином, всі питання пов'язані з землею в Україні, тепер належали Москві. Оскільки питання землі в Україні складало першу основу політичних вимог, то з метою нівелювання ще 29 листопада 1922 року було прийнято Постанову ВУЦВК, яка мала назву «Основний закон про трудове землекористування», яка в подальшому стала частиною Земельного кодексу УРСР. За цим кодексом було скасовано право приватної власності на землю, воду і ліси. Право безпосереднього користування землею тепер надавалося трудовим землеробам і їх об'єднанням. Право користування було безстроковим, а відтак заборонявся продаж, купівля, дарування, застава та заповіт землі. Порушники могли притягува-

тись до кримінальної відповідальності з одночасним позбавленням земельних ділянок.

На початку 1928 року практика повсемісної хлібозаготівлі понад встановлений податок в Україні набрала повального застосування. Ті особи, які не виконували «план» заготівлі зерна, притягувалися до кримінальної відповідальності за статтею 127 КК УСРР в редакції 1921 року. Це спричинило опір селянства. Протягом лише 1930 року в Україні відбулося більше 40 тисяч повстань і бунтів [10, с. 342]. З метою подолання супротиву селян, 5 квітня 1930 року ВУЦВК і РНК УСРР було прийнято постанову «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних господарствах у районах суспільної колективізації». У результаті таких дій з 1928 по 1931 рік в Україні було ліквідовано 352 тис. селянських господарств.

З метою посилення суспільної колективізації, 7 серпня 1932 року ВУЦВК і РНК СРСР прийняв постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної і соціалістичної власності», якою передбачалась смертна кара, навіть для дітей з 12-річного віку, а за «пом'якшуючих» обставин строк позбавлення волі становив 10 років з конфіскацією майна, без можливості застосування амністії. За жменю зерна, взятого на полі, колгоспнику загрожував концтабір. При цьому, колгоспник міг отримати продукти на свої трудовні лише тоді, коли господарством було виконано план хлібозаготівлі. Такі заходи не тільки посилили голод в Україні, а по суті створили в подальшому масовий Голодомор 1932–1933 рр.

У 1929 році Україні було прийнято Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки, відповідно до статті 3 якої УСРР входить до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, при цьому у статті 4 зазначалося: «земля, надра, ліси і води... є соціалістичною державною власністю [11, с. 401].

Таким чином, питання щодо права власності українців на землю було ліквідовано Конституцією УСРР 1929 року під страхом кримінальної відповідальності. Українці тепер могли працювати і обробляти лише землі колгоспів, не маючи при цьому жодного клаптика землі у своїй приватній власності. Навіть ті зем-

лі, на яких будувалися будинки, надавалися лише в користування, а тому спірні питання, які і могли виникнути між землекористувачами щодо розміру чи меж земельної ділянки, яка знаходилась під двором, будинком чи городом, то це міг бути лише спір, пов'язаний із землекористуванням.

У 1937 році в Україні було прийнято нову Конституцію (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Відповідно до статті 4 економічну основу УРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що утвердилися внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною. Соціалістична власність в УРСР має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань) (стаття 5 Конституції УРСР). Земля, її надра, води, ліси... є виключно державною власністю, тобто всенародним добром (стаття 6 Конституції УРСР) [12, с. 420]. По суті, зміст ст. 4–6 Конституції УРСР є однотипним із Конституцією СРСР, яку було прийнято також в 1937 році [13, с. 5].

Не дивлячись на те, що радянські політологи зазначали, що Конституції СРСР та УРСР були найдемократичнішими у світі, все ж правозастосування поточного законодавства, яке приймалося на основі Конституції УРСР, говорить зовсім інше. Так, в п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду СРСР № 10 «Про правозастосування судами законодавство при вирішенні спорів, однією із сторін в яких є колгоспи» від 6 жовтня 1970 року, зазначалось: «Правильне рішення судами цивільно-правових спорів, однією із сторін в яких є колгосп, має особливо важливе значення у справі охорони колгоспної власності, управління економіки колгоспів, захисту прав і законних інтересів колгоспів [14, с. 217]. Як бачимо, Пленум спрямовує увагу суддів у питанні формування правозастосовчої практики по майновим спорам лише на захист «колгоспної власності та економіки колгоспів, захисту саме його прав та законних інтересів». Що ж стосується захисту прав колгоспників

у цивільному процесі, то постанова Пленуму Верховного Суду УРСР № 3 «Про судову практику в справах про поділ колгоспного двору і виділ з нього» від 2 березня 1973 року у своїй преамбулі зазначала: «Деякі суди не враховують того, що майно, перелічене в частині другій статті 120 ЦК УРСР і пункті 42 Примірного Статуту колгоспів, є спільною сумісною власністю всіх членів колгоспного двору і не може бути об'єктом права особистої власності окремих його членів». Виділ із колгоспного двору мають тільки повнолітні члени двору, які є членами колгоспу [15, с. 35, 37].

Як бачимо, колгоспники, які працювали на землях колгоспів, по суті були радянськими кріпаками. Якщо ж хтось із членів колгоспного двору не був членом колгоспу, то його позбавляли навіть права особистої власності, яку особа не мала права виділити із колгоспного двору, не говорячи вже про те, що колгоспники взагалі не мали права власності на землю присадибного спрямування, оскільки земля їм надавалася лише у тимчасове користування, а відтак держава чи колгосп могли відібрати свою землю в колгоспного двору і суд встав би на захист саме такого свавілля.

20 жовтня 1978 року в Україні було прийнято нову Конституцію (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Відповідно до статті 1 даної Конституції, Українська РСР є соціалістичною загальнонародною державою, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції. Як бачимо, Конституція УРСР 1978 року закріплює лише видимість демократії, не визначаючи при цьому право власності людини і громадянина ні на землю, ні на засоби виробництва і в завуальованій формі закріплювала лише загальнонародну власність, продовжуючи по суті комуністичну ідею про те, що приватна власність шкідлива для людини, оскільки

вона закладає основи експлуатації людини людиною.

Отже, історія вітчизняного конституціоналізму показує, що питання земельних відносин в усі часи було одним із найактуальніших питань життя людей. Не дивлячись на це, Конституції різних періодів радянського буття, по суті, були знаряддям в руках державної влади, закріплюючи в них не природну сутність відносин людини і землі, що у свою чергу унеможлиблювало формування інституту приватної власності на землю. Саме боротьба законів природи із законами волюнтаризму і утопізму дала можливість визнати і узаконити право приватної власності на землю та засоби виробництва, що дало можливість в 1996 році в Україні сформувати нові організаційно-правові механізми з їх реалізацією в новій Конституції України, на основі якої формується сучасна правозастосовча практика в судах загальної юрисдикції. Дослідження даного питання потребує окремої наукової роботи, яка буде проведена в майбутньому.

Висновки. Конституція є основним законом кожної сучасної держави, але становлення і розвиток конституціоналізму в кожній такій країні має свою обособлену історію. Україна в цьому питанні не є виключенням із такої суто природної закономірності. Не дивлячись на історичні зміни, які стосувались державної форми управління, основним питанням, яке завжди мало місце на землях сучасної України, було питання землі та прав власності на землю. Таким чином, розвиток питань приватної власності на землю, які прослідковується від звичаєвого до писаного права та конституційного закріплення, дав можливість сьогодні закріпити право приватної власності на землю і засоби виробництва, з можливістю судового захисту права при його порушенні, невизнанні чи оспорюванні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Руська Правда. Розширена редакція (за Троїцьким списком). Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
2. Мірошніченко В. І., Мірошніченко М. І. Історія держави і права України. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
3. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького, укладеної 5 квітня 1710 року у Бендерах. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
4. Батрименко В. І. Історія держави і права України: підручник / кер. авт. кол. А. С. Чайковський, В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

5. Маніфест 19 лютого 1861. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.
6. Конституційний закон про права громадян для королівств і областей, що представлені в рейхсраті від 12 грудня 1867 року. *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч.-практ. посіб. / упор. А. С. Чайковський. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
7. Конституційний закон про судову владу від 21 грудня 1867 року. *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч.-практ. посіб. / упор. А. С. Чайковський. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
8. Конституція УНР від 29 квітня 1918 року та Грамота до всього українського народу. *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч.-практ. посіб. / упор. А. С. Чайковський. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
9. Копиленко О. Л. Історія держави і права: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
10. Свистунов В. В., Кривоніс В. М. Історія держави і права: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
11. Конституція Української Соціалістичної Республіки 1929 року. *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч.-практ. посіб. / упор. А. С. Чайковський. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
12. Конституції СРСР 1937 року. *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч.-практ. посіб. / упор. А. С. Чайковський. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 року. *Довідник народного судді*. Київ: Юридичне видавництво, 1946. 719 с.
14. Про правозастосування судами законодавство при вирішенні спорів, однією із сторін в яких є колгоспи»: постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 10 від 6 жовтня 1970 року. *Збірник постанов Пленуму Верховного Суду СРСР (1924-1973)*. Київ: Вид-во «Вісник ради депутатів», 1974. 758 с.
15. Про судову практику в справах про поділ колгоспного двору і виділ з нього: постанова Пленуму Верховного Суду УРСР № 3 від 2 березня 1973 року. *Збірник постанов Пленуму Верховного Суду Української РСР*. Київ: Вид-во «Політлітература», 1985. 390 с.